

Cooper tanulmánya a vita leghosszabb, leginkább részletekbe menő és a kérdés szakirodalmának történetére is leginkább kitekintő írása. Nem könnyű feladat viszont a vitába illesztve ismertetni, mivel rendkívüli bőséggel szereplő adatai és hivatkozásai közül elég nehéz a fő vitakérdésekre vonatkozó állításait kiemelni, ezek általánossági szintjét megállapítani, mint ahogy gondolati építkezésének fonala is alig rekonstruálható. Ilyen jellegű kísérleteim szükségképp fognak sok torzítást és csonkítást eredményezni, de még lendületes leegyszerűsítéseim és kihagyásaim sem küszöbölhették ki az eredeti szöveget jellemző töredezettséget.

Cooper egyetért Brennerrel abban, hogy gyakori jelenség a *demográfiai tényezők* jelentőségének eltűlése. Ő a francia történészek egyik kedvenc, de kétes érvényességű axiomáját hozza fel példaként, amely szerint Franciaország 20 millió körüli összlakossága (és 34 fő/km²-es népsűrűsége) a középkori és korai újkori agrártechnika bázisán elérhető maximumot jelentette. Cooper igazat ad Brennernek abban is, hogy a 'demográfiai modellek' viszonylag elhanyagolják a társadalmi hatalom kihatásait, bár az uralkodó politikai és társadalmi berendezkedés elemzéséhez szerinte nem feltétlenül szükséges Brenner módjára előzetes elkötelezettséget vállalni a marxista terminológia használatára.

Cooper úgy találja, hogy a 17. századi Franciaország *Le Roy Ladorie* által nyújtott bemutatása lényeges pontjain egybeesik Brennerével: Le Roy Ladorie szerint ez egy növekedés nélküli gazdaság volt, amelynek hátán új-jáéledtek a feudális társadalom bizonyos elemei, amelyek megakadályozták az agrárkapitalizmus elterjedését. Brenner nem is Le Roy Ladorie leírását és osztályozását kifogásolja, hanem azt a törekvését, hogy mindezt a mentalitások (*mentalités*) és az ezektől függő kulturális blokázsok (*cultural blocages*) termékeként magyarázza. Brenner ugyanis szívesebben tulajdonít az osztályviszonyoknak és konfliktusoknak ilyen szerepet. De amikor Brenner azzal magyarázza a francia és angol fejlődés eltéréseit, hogy a francia vidéken hiányoztak a tőkés osztályviszonyok, akkor legalább annyira objektív (reification) ő is, mint Le Roy Ladorie a mentalitásokra való hivatkozásával. Ha minden olyan magyarázatnak, amely több akar lenni pusztán leírásnál, tartalmaznia kell is bizonyos fokú absztrakciót és objektíválást, ezeknek akkor sem szabad elhomályosítaniuk a valódi fejleményeket.

Igazolható-e egyáltalán az a Quesnay-ig visszavezethető felfogás, amely az angol mezőgazdasági termelékenység elsőbbségét hangsúlyozza a franciával szemben? Cooper először P.K. O'Brien egy újkeletű tanulmányára utal, amelynek érvei szerint az angol mezőgazdaság nem ért el olyan kiemelkedő teljesítményt, mint ezt általában feltételezik: 1700 körül ugyan valóban termelékenyebb lehetett a francia mezőgazdaságnál, 18. századi növekedésük viszont egyforma ütemű volt, és a 19. század első felében is csak alig volt jobb az angol. A brit mezőgazdaság 1650 és 1745 közötti termelékenységnövekedését kétségessé teszik a Bowley-Rickmann féle népességnövekedési becslések, a Cambridge-i Csoport sokkal magasabb növekedési arányszámait viszont megerősítik. Ez utóbbiak alapján ugyan az 1700 és 1800 közötti időszak egészére vonatkozó agrárnövekedési átlagok nem módosulnak, ezen belül viszont sokkal jelentősebb lesz a termelésnövekedés a 18. század első felében, és különösen nagy (11%) lesz az 1695 és 1720 közötti periódusban. Tehát a 17. század végén és a 18. század elején, valószínűleg tényleg jelentősen nőtt az angol agrártermelés, a francia pedig stagnált vagy épp esett.

Eugen Weber nemrég megjelent könyve mintha megerősítené Brennerrel abban, hogy *Franciaországban a paraszti termelés megátolta a gazdasági fejlődést*. Weber arról számol be, hogy a francia parasztság a 19. század végéig nem termelt számottevően piaci szükségletre, és rendkívül elmaradott módszereket alkalmazott. De Weber megfigyelései nem vonatkoznak Észak-Franciaországra, ahol a 16–17. században legnagyobb mérvű volt a paraszt-

birtokok elvétele és nagy gazdaságokká történő összevonása (engrossment), és amely így az alföldi Anglia (lowland England) szántógazdaságú területeire emlékeztet. Az északi síkságokat, felső Normandiát, Ile-de-France-t, Picardiát és Champagne-t a gabonatermelés és a nagy gazdaságok uralták. Brenner természetesen tudatában van a Franciaországon belüli eltéréseknek, még ha nem is nyilatkozik túl expliciten a gazdálkodási övezetekről. Elfogadja, hogy megtörtént a nagy gazdaságok megszilárdítása (consolidated) olyan helyeken, ahol a faluközösségek meggyengültek, de úgy látszik alábecsüli a vallásháborúktól kezdve bekövetkező gyengülésük mértékét. De amennyiben e meggyengülés előtti időszakot vesszük is, kétséges, hogy a monarchia támogatása következtében a francia faluközösségek erősebb ellenállásra lettek volna képesek földesuraikkal szemben, mint az angliaiak. Angliában sok faluban a 17. században még sokáig aktívan megőrizték az agrárközösségek és a falusi gyűlések a közösségi tudatot és érdekeket.

Amikor a fiziokraták a nagy gazdaságokat pártolták, mint a tökéletesítés egyedül hatékony eszközét, akkor úgy gondolták, hogy Anglia példáját utánozzák. Brenner magáévá teszi azon feltételezésüket, hogy *Angliát a nagy tőkés gazdaságok uralták*. Mingay szerint azonban e feltételezés módosításra szorul. Kimutatta, hogy a 20 és 100 acre (8,1 és 40,5 hektár) közötti birtokok száma – bár 1660 és 1750 között csökkent – még 1891-ben is 55%-kal meghaladta a 100 acre-nél nagyobbak számát. Caird 1878-as becslése szerint a bérbevett gazdaságok 70%-a kisebb volt 50 acre-nél (20,2 hektár), és csupán 18%-uk haladta meg a 100 acre-t. A regionális eltérések természetesen nagyok voltak: erős birtokaprózódás zajlott le pl. Lanchashire-ben, Shropshire-ban, Staffordshire-ben és a West Riding egyes részein, míg Kelet-Angliában nőtt a gazdaságok mérete. De egészen véve, a bérmunkások nélküli 'paraszt'gazdák száma 1831-ben pusztán 10%-kal volt kisebb, mint a 1801-ben. Colquhoun 160 000-ben adta meg az angliai és walesi gazdák számát ami 10 000-rel meghaladta King 1688-as becslésének erre vonatkozó adatait. Következtetni lehet arra, hogy egy átlagos gazdaság nagysága Colquhoun-nál közelebb állt a 100, mint a 200 acre-hez.

Cantillon állította elsőként, hogy Angliában a gazdák általában jómódúbbak, mint más országokban, ahol a gazdaságok kisebbek. A nagyüzemi tőkés agrárgazdaság jelentőségét kiemelő gondolati sorban őt követte Quesnay, Turgot majd *Marx* is. Marx szerint a nagy földbirtok és vele a bérlőgazdák létrejötté ugyan maga is előfeltétele a tőkés termelésnek, mégis a mezőgazdaságon belüli vezetőszerpét a tőke csak fokozatosan és sporadikusan szerzi meg, és a tőkés mezőgazdaság szilárd bázisa végülis csak a nagy-

iparral jöhet létre. Mégis Skandináviában és Nyugat-Európa legnagyobb részében az iparosodás 1950-ig még nem vezetett nagy gazdaságok létrejöttéhez; a túlsúlyban lévő birtokok ekkor 50 hektár alatt voltak, az alföldi Anglia, Észak-Franciaország és Észak-Itália egyes részei, Dél-Itália, valamint Közép- és Dél-Spanyolország kivételével, amely vidékeken a 100 hektárnál nagyobb birtokok domináltak.

Brenner szerint a *kisüzemi gazdálkodás* nem volt képes a gabonatermelés növelésének tökeigényes műveletére. Szerinte a parasztgazdák csak munkaintenzifikálásra voltak képesek, ami pusztán az ipari növények, szőlő stb. termesztésében lehetett hatékony. Brenner szerint a munkaintenzifikálás nem jelentette a munka egységnyi hatékonyságának a fokozódását és így nem növelte a terméshozamokat (yields). A közzgazdászok azonban nem fogadják el egyöntetűen, hogy a munkabefektetés így különbözne minőségileg a tőkebefektetéstől. Flandriában is csak a nagyon kis birtokok álltak át az ipari növények kizárólagos termesztésére, a középparaszti gazdaságok viszont vegyes gazdaságok voltak és nagyobb gabona-termékenységet eredményeztek, mint a fiziokraták hön szeretett nagygazdaságai. Még egy teljesen árutermelő mezőgazdaság esetében is teljes sikerrel versenyezhetnek a kis egységek a nagyüzemekkel, mint ezt a 19. század végi Franciaország példája is mutatja. Brenner propozíciójának a korai újkori idősakra történő alkalmazása igen kétséges gazdasági modellt eredményez, amely elvonatkoztat a társadalmi és politikai hatalomra vonatkozó mindenféle megfontolástól, mint ahogy attól is, hogy a parasztok hogyan állapították meg saját munkájuk önköltségét (costed their own labour).

Cooper ezután áttér a *francia és angol agrárstruktúra összehasonlítására*. Elsőként a két ország 18. századi birtokmegoszlását teszi az összevetés tárgyává. Kurrens becslés szerint 1780 körül a franciaországi földek 40 %-a tartozott a parasztokhoz, ezen belül Északon ugyanez az arány valamivel kisebb volt. A Gregory King adatai alapján végzett számítások szerint Anglia és Wales kb. 30 %-át birtokolták a szabad birtokosok és átlagosan 50 acre nagyságú szántó jutott mindegyikükre. Brenner szerint 1700-ra az angol földesurak a megművelhető földek túlnyomó többségét, úgy 70–75 %-át ellenőrzésük alá vonták. Csakhogy ez pontosan megegyezik az észak-franciaországi nem-paraszti birtokok arányával. Ennél is fontosabb, hogy az angol nagygazdaságok King által megadott 75 acre (30,3 hektár) nagyságú átlagos szántóterülete jól illeszkedik a Párizstól délre fekvő 10–40 hektáros középparaszti gazdaságok sorába. Az ilyen gazdaságok aligha felelhetnek meg a 'nagyüzemi tőkés gazdálkodásnak', amelytől Brenner a mezőgazdasági áttö-

rést várta, de ha ő épp ezt értette alatta, akkor nem tagadhatja meg e címet Észak-Franciaországtól sem, ahol általánosak voltak az ilyen méretű gazdaságok, és számuk egyre nőtt.

Cooper tanulmányának hátralévő részét főként az *angol és francia agrárviszonyok 15–18. századi átalakulásaira* vonatkozó adatok és részkezelések – sajnos legtöbbször nem egyértelműen konkluzív – bemutatása teszi ki. Az *angol parasztbirtokok nagyságának* hosszútávú átalakulását Cooper a következő regionális tendenciák ismertetésével illusztrálja. Az angol *midland*-en (in midland England) a szokásjogi birtokok mérete 1300-ra érte el mélypontját (kb. 12 acre-s vagy 4,8 hektáros átlag) majd a kisbirtokok száma 1500-ig csökkent és az ezt követő két évszázadon át is tovább ritkult. Cooper Leicestershire, a Cambridge-shire-i Chippenhan és a Wiltshire-i Chalk Country 17. századi példáját hozza fel a kisbirtokok eltűnésének illetve a nagy gazdaságok térnyerésének példáiként; ellenpéldaként pedig a Wiltshire-i Cheese Country-t, Lincolnshire és Cambridgeshire mocsárvidékeit vonultatja fel.

A *francia parasztbirtokok* átalakulása sok közös vonást mutat az angliaiakéval. Alsó Languedoc-ban – Le Roy Ladurie szerint – a parasztbirtokok még drasztikusabb aprózódásához vezetett 1300-ra a túlnépesedés, amelyből a 15. század elején meginduló kilábalás során kb. 12 hektár (30 acre) területű, középnagyságú 'yeoman' birtokok jöttek létre, amelyeket aztán a jóval nagyobb birtokok kiépülése váltotta fel a népesség és a járadék 16–17. századi növekedésével párhuzamosan. A nagyobb birtokok kialakulásának egy újabb hulláma következett a népesség és a járadékok 17. század végi pangása idején, de immár nem a 'yeoman'-ek, hanem a városi előkelők (urban élites) kezén. Bois Kelet-Normandiára vonatkozóan állapított meg hasonló tendenciákat: 1300-ra a legtöbb birtok 2 hektárryira (4,9 acre) aprózódott, majd a 14. század végén és a 15. század első háromnegyedében a középnagyságú parasztbirtokok és a törpebirtokok száma nőtt. 1527-re a folyamatos népességnövekedést a kisbirtokok osztódásához s a középnagyságúak hanyatlásához vezetett. Mindazonáltal itt a középbirtokok 15. századi gyarapodása is kevésbé volt jelentős, mint Languedoc-ban vagy az angol *midland*-en, és maradéktalanul eltűnik, amennyiben másképp definiáljuk a 'középnagyság'-ot. Észak-Franciaországra vonatkozóan pedig a parasztbirtokok jelentős csökkenését és a 20 hektárnál nagyobb birtokok jelentőségének növekedését tekinti Cooper az 1550 és 1700 közötti időszak jellegzetes átalakulásának.

A 16. század közepén egy *tipikus vegyes-gazdaságú francia* faluban

(Avrainville) Jacquart kutatásai szerint a földnek közel 2/3-át 10 hektárnál (25 acre) nagyobb gazdaságok foglalták el, és e terület több mint felén fogadtak bérmunkásokat. Ez ugyan nem demonstrálja a potenciális agrárkapitalisták létét, viszont nagyon hasonló az *angol nyílt-mező* rendszerű vidékek (open-field England) állapotához és tendenciáihoz (amelyről Le Roy Ladurie úgy gondolja, hogy a 17. század végén elvezetett az agrárkapitalizmushoz). Avrainville-ben 1550 körül kb. 25 %, Leicestershire-ben és Lincolnshire-ben 1525-ben 20 illetve 33 % volt azoknak az aránya, akik bérmunkától függetek. Eltérés valószínűleg csak abban volt, hogy a városi előkelők Franciaországban nagyobb mértékben váltak földbirtokosokká és ezáltal bérlőik kölcsönzőivé (make advance), ami viszont egyaránt jelenthette a városi tőke produktív beruházását és a parasztok uzorás kizsákmányolását is.

Bármilyen magas lehetett is a francia vidéken a kis parasztbirtokosok aránya, ez még nem bizonyítja, hogy egy *parasztok uralta* gazdaságot alkotott (legalábbis a szó Csajanov és Thorner által használt értelmében nem) mint ahogy a tőkés földbirtokosok vagy nagygazdák léte sem bizonyítja azt, hogy *tőkés dominálta* gazdaság volt. Valójában a francia mezőgazdaságot a *piac uralta*, és a 16. században még nem jellemezték az angliaitól minőségileg szembetűnően elütő áramlatok és lehetőségek. *A két ország agrárgazdaságában a 16. század közepe után jelentkeztek nagyobb különbségek, amelyek a 17. század vége felé kulmináltak*: fejlődésük először 1560 után kezdett eltérni, majd fokozottabb mértékben 1670 után.

1560 után Franciaországban a polgárháború eredményeként az agrártermelés, agrárnépesség és járadékok korábbi növekedése megszűnt, majd csökkenésbe ment át. Az 1590-es években ugyan Angliát is sújtották a rossz termések és a magas árak, de korántsem vezettek olyan katasztrófákhoz, mint Franciaországban, és a népesség és járadékok növekedése tovább folytatódott. Franciaországban viszont egy új helyreállítási időszakra volt szükség: a földesurak kedvezőbb feltételeket ajánlva ösztönözték a bérlőket a gazdaságok felvételére, akárcsak korábban a 15. században. Ez főleg az alacsonyabb járadékok, a pénz-, vetőmag-, vagy eszközölcsön, illetve a földesúr általi újjáépítés formáját öltötte; a bérlet hosszú időre történő megkötése viszont csak kivételképp fordult elő. Bár a regeneráció és a népességnövekedés a Loire-től északra egész 1640-ig folytatódott – Délen pedig egész 1670-ig – a Fronde okozta visszaesés bekövetkezésekor Jacquart szerint még sem a termelés, sem a népesség nem érte le az 1560-as szintet.

A párizsi régióban a legtöbb *nagygazda* átvészelte a 16. század második felében és a 17. század közepén bekövetkező válságot egyaránt, bár az

utóbbi kevésbé szilárdan, mint az első. A *demesnék* és a *városiak birtokai* pedig nőttek, és e folyamat nem korlátozódott a párizsi területre: Beauce-ban pl. a szokásjogi bérletekből összevont (engrossed) gazdaságok átlagmérete a 16. században 40 hektár volt, 1696-ban viszont már 75 (és itt is a helyi kereskedők voltak aktívak a 16. században, a 17. században viszont hivatalnokok (officers) váltották fel őket). A *paraszti tulajdonban* levő földmennyiség viszont csökkent. Avranville-ben pl. a parasztbirtokok aránya 47 %-ról 20 %-ra csökkent 1560 és 1670 között (a Párizstól és más városoktól távolabb fekvő falvakban e csökkenés mértéke természetesen kisebb volt) és a földnek több mint fele 50 hektárnál nagyobb gazdaságokhoz tartozott. A földnélküli parasztek száma – jelentéktelen szintől indulva – rohamosan nőtt, amit fokozott az is, hogy a 16. század végétől a faluközösségek eladósodása a közösségi földek eladásához vezetett, ami elsősorban a szegényebb parasztek helyzetét súlyosbította. Franciaország nyílt-mező rendszerű vidékein a nagyobb gazdaságok kialakulása és a kisparasztek pauperizálódása és proletarizálódása volt a fő tendencia. Brenner eltúlozza azt a mértéket, amelyben a parasztbirtok – különösen Észak-Franciaországban – képes volt túlélni az adósságok és összevonások nyomását.

A 17. század közepi válság nyomán a mérsékelt földterületet művelő *bérlőgazdák* (farmers) tömeges *tönkremenetel*e is bekövetkezett. Az alacsony gabonaárak, a helyreállított járadékok és a növekvő adók hatására a gazdák haszna csökkent, adósságaik összege pedig folyamatosan nőtt. E szorult helyzetben felszerelésük, igavonó állataik (plough-teams) és állatállományuk elzálogosítására vagy eladására, azaz forgótőkéjük felszámolására kényszerültek, illetve többnyire maga a földesúr sajátította ki felszerelésüket és állataikat, még mielőtt a bérlők hátralékai (arrears) meghaladnák ezek értékét. A gazdálkodók tönkremenetelével sok gazdaság bérlők hiányában a földesurak kezén maradt, némelyik kisebb egységekre lett osztva, más gazdaságok pedig a *legnagyobb gazdálkodók kezén összpontosultak*, akik egyben a földesúri vámok és illetékek (dues and tithe) bérlői (farmers), pénzkölcsönzők és kereskedők is voltak. A nagy-gazdaságok létrejötté és megszilárdulásá így a Fronde után vált dominánssá.

A járadék- és árcsökkenés, továbbá a gazdálkodók tömeges csődje azaz a váratlan eredménnyel járt 1670 után, hogy Észak-Franciaország egyes részein a *mauvais gré* (ill will, rosszakarát) szokása arra tette képessé a nagygazdákat, hogy földesuraik és faluközösségeik felett egyaránt hatalmat szerezzenek. E szokás biztosította számukra, hogy hozzájárulásuk nélkül a földesúr a bérleti idő lejártával sem engedhette át másnak a gazdaságot. Ha

mégis kiadta a földet egy másik bérlőnek, akkor ennek az új bérlőnek azzal a veszéllyel kellett szembenéznie, hogy a falusiak kiközösítik, gazdasági épületeit pedig felgyújtják. E szokás eredményeként egymás között házasodó gazdadinasztiák indultak virágzásnak, amelyek magántulajdonuként (private property) kezelték, egymás közt cserélték és utódaik között felosztották a gazdaságokat. Jacquart Ile-de-France-ban véli felfedezni a nagygazdák hasonló oligo-póliumát, amit az tett lehetővé, hogy pusztán néhány család rendelkezett a szerződéses bérletek felvételéhez szükséges gazdasággal, s így e bérletekért nem folyt valódi versengés. Fuller és a klasszikus politikai gazdaságtan alapelvei szerint, a francia szántógazdaság viszonylagos eredménytelenségének egyik oka épp e verseny hiánya volt, továbbá a földesuraknak a járadékok megemelése (put up) terén vallott kudarca 1780 előtt és 1810 után. Észak-Franciaországban a nagygazdák uralmát a forradalom megerősítette, majd tovább szilárdult a 19. század első felében is.

Észak-Franciaországban tehát a tőkés gazdálkodók gazdasági és társadalmi súlya jóval nagyobb volt, mint Angliában. De Angliában is csak a *gabonatermő vidékek* kedveztek a nagyobb gazdaságoknak, míg az *állattenyésztő régiókban* a parasztgazdák viszonylag jómódúak voltak és számuk is nőtt a 17. század folyamán, mint ezt Joan Thirsk kimutatta. A – gyakran még nyílt-mező rendszerű – gabonatermesztő vidékek és az állattenyésztő területek ugyanilyen típusú kontrasztját állapította meg Le Roy Ladurie Észak-Franciaország gabonatermő területei és a parasztok által dominált elmaradott *blocage* régiók között. Három különbség azonban mutatkozik: 1. Az angol szántóföldek fejlesztésére fordított befektetések és az angol állatállomány nagysága meghaladta a franciaországit. 2. Angliában 1700-ra sokkal fejlettebb és kevésbé lokális volt a kereskedelmi hálózat (marketing network) mint Franciaországban, és az angol parasztcsaládi gazdaság (peasant family farm) sokkal erősebben orientálódott piacra, mint a francia. 3. A távoli piacoktól függő vidéki iparok (rural industry) Angliában az állattenyésztő területeken alakultak ki, míg Franciaországban az állattenyésztő vidékek inkább vándor munkaerőt termeltek ki, s maguk a vidéki textiliparok a szántógazdaságú régiókban jöttek létre a 17. század vége felé.

Postel-Vinay és Le Roy Ladurie feltételezi, hogy a *járadékok* magas szintje volt a francia agrárfejlődés akadálya. Ez a feltevésük Cooper szerint nem támasztható alá megnyugtató módon. Való igaz, hogy a polgárháborút követően Franciaországban a földesurak a század végéig tartani tudták a helyreállított járadékszintet, Angliában viszont már 1668-ban általános volt a panasz a járadékcsökkenés miatt. De a 17. század végi beszámolók

gyakran állapítják meg a francia és angol járadékok hasonló szintjét (az össztermékhez viszonyított arányukban mérve) ami kétségesse teszi, hogy a járadék nagysága önmagában döntő különbséghez vezetett volna a két agrárgazdaság fejlődésében. Nagy jelentőséget tulajdonít viszont Cooper a *mezőgazdasági hitel* (rural credit) és az *állami adóztatás* terén mutatkozó eltéréseknek.

Sajnos a *mezőgazdasági hitelre* vonatkozó anyag szigorú értelemben véve nem összevethető: míg a francia tanulmányok a paraszti eladósodásra koncentrálnak, addig az angol kutatások forrásai gazdagabb információval szolgálnak a hitelezőkről, mint az adósokról (about credits owned than about debts). A francia tanulmányok így az egész 1560 és 1720 közötti, és különösen az 1640 utáni időszakra vonatkozóan egyöntetűen a kispaszatok növekvő adósságtérségét és földjeik elvesztését mutatják be. (Angliában az ennek megfelelő folyamat a nagy uradalom körüli szabad birtokok felvásárlása volt.) Angliában viszont a pénzkölcsönzésnek a falu társadalmán belüli eloszlása jelentős akadályt jelentett az uzsorás monopóliumok növekedése számára, és sikerült egy kiskockázatú tőkét szolgáltató pénzpiacot eredményeznie. Úgy látszik tehát, hogy a lényeges eltérés abban állt, hogy Angliában kisebb volt a városi előkelőktől vagy néhány nagygazdától való függés, és viszonylag bőséges volt a falu szintjén, pusztán adóssal felvett hitel, noha természetesen sok hitel származott a városokból is, különösen olyan megbízottaktól (attorneys), akik a föld megszerzésére használták fel a jelzálogokat (mortgages). Ha Angliában kisebb is volt a város gazdasági uralma a vidék fölött (részben a városi előkelők kisebb hatalma és mérsékelt kiváltságai révén) paradox módon Franciaországban egészében véve mérsékeltőbb volt a városiasodás, mint Angliában. E téren egyébként Észak-Franciaország megint jobban hasonlított Angliához, mint más régiók.

1760-ra az angol és francia mezőgazdaság között jóval nagyobb különbségek voltak, mint 1560-ban, még akkor is, ha az összehasonlítás pusztán a nyílt-mező rendszerű Franciaország túlnyomórészt szántógazdaságú területeire korlátozódik. Az eltérés a 17. században következett be, talán elsősorban úgy 1670 és 1720 között, amikor Angliában a mezőgazdasági felszerelések és a termelés szintjét sikerült megőrizni, sőt néhány esetben növelni is, Franciaországban viszont jelentős csökkenésük következett be. A francia földesurak nyilvánvaló törekvései a helyreállítás előmozdítására azért vallottak végül kudarcot, mert a franciáknak a helyreállítás két szakaszáról kellett gondoskodni, míg az angoloknak csak egyről. Az angolok számára a folyamatos közvetlen *adóztatás* (direct taxation) csupán 1641 és

1661 között létezett, majd pedig az 1690-es években, míg Franciaországban a pénzügyi nyomás (fiscal pressure) folyamatos volt. A pénzügyi nyomás enyhülése az 1660-as években nem sokat segíthetett a francia nagygazdákon, megújulása pedig – 1670 után és még inkább 1688 után – épp egybeesett az agrárjövödelmek esésével. A felépülés és némi növekedés akkor következett be, amikor a pénzügyi nyomás és a közvetlen adóztatás csökkent 1720 után, legalábbis az 1770-es évekig. Angliában ugyan az egy főre jutó adóteher a 18. században végig jóval nagyobb volt, mint Franciaországban, de Angliában a fogyasztásra kivetett adó aránya volt magasabb, míg Franciaországban mindig a közvetlen adó hányada volt nagyobb; azaz Franciaországban a városi lakosság enyhébben, az agrártermelők pedig jóval erősebben voltak megadóztatva, mint Angliában.

Franciaországban a 'földesúri reakció' része volt egy hallgatóságos alkunak, amit az állam és a nemesség kötött a parasztság kárára. Valójában a nemesség sem volt homogén, a francia monarchia a főneméseknek (*les Grands*) kedvezett, a magasrangú talárosok (high robes) és a pénzemberek némelyikének – az alsóbb nemesség és a helyi előkelők rovására. Míg korábban a helyi földesurak és előljárók (notables) különböző mértékig fel tudtak lépni bérlőik és parasztjaik védnökeként a királyi adóztatással szemben, a 17. század vége felé fokozott mértékben megnehezedett számukra. A patronálás ilyen lehetősége most a mágnások kiváltsága lett. Az alsó nemesség védnöki és közvetítői szerepe, a parasztok és a külső hatalmasságok között, szétmállott. Angliában viszont a földadó-adminisztráció lehetővé tette a helyi nemesség és a helyi közösségek vezetői számára, hogy részt vegyenek a nemzeti közizgatásban.

Cooper végezetül kísérletet tesz az *agrárkapitalizmus* fogalmának, és az angol-francia eltérésben játszott szerepének a tisztázására. A fő terminológiai problémát abban látja, hogy mivel a mezőgazdasági felszerelések formájában már a kapitalizmust megelőzően is létezett tőke az agrárgazdaságban (leglényegesebb elemét pedig az állatállomány képezte) így minden tehető gazda kapitalistának tekinthető. „A francia és az angol mezőgazdaság közötti kritikus különbség a 17. században valószínűleg abban állt, hogy Angliában nagyobb volt – és egyre nagyobb lett – az állatállománynak a földhöz viszonyított aránya, mindenekelőtt a szántóvidékeken. Brenner professzor és mások azonban valami jelentősebbet szeretnének mondani arról, hogy Anglia gazdagabb volt, mint Franciaország. Ők ezt olyan teleológiai folyamat részének tekintik, amely a termelékenység fokozását elősegítő befektetések, továbbá a munka és a termelőeszközök szétválasztá-

sa révén megteremti az ipari kapitalizmus nélkülözhetetlen bázisát, a proletariátust létrehozó agrárkapitalizmust. Az összehasonlító elemzés itt elrejtí irányadó előfeltevését, t.i., hogy a kisüzemi paraszti gazdálkodás nem érhet el olyan termelékenységemelést, amilyenre az iparosítás fenntartásához szükség van, noha Flandria példája szerint ez mégiscsak lehetséges volt.”³⁸